

Алла Болотнікова

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4781-7475>

Юлія Гунченко

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1980-137X>

DOI 10.31558/1815-3070.2020.40.2.3

УДК 81'26:177.1

КЛИЧНИЙ ВІДМІНОК ЯК МОВНИЙ ІНДИКАТОР УВІЧЛИВОЇ АДРЕСАТНОСТІ

У статті розглянуто комунікативно-прагматичні особливості вживання кличного відмінка як мовного індикатора вираження категорії ввічливості в українській мові. Доведено, що кличний відмінок виражає значення привернення й підтримання уваги. Обґрунтовано вживання кличного відмінка, зумовленого реалізацією стратегій позитивної й негативної ввічливості та комунікативно-прагматичними пресупозиціями. Окреслено, що кличний відмінок є особливим засобом репрезентації адресата: демонстрування поваги та респекту, а також солідарності, паритетності, доброзичливості, щирості, емоційності та інтимності.

Ключові слова: кличний відмінок, категорія ввічливості, пресупозиція, гоноративні адресиви, партикулярні адресиви.

Дослідження вербальної поведінки комунікантів демонструє, що мовні індикатори репрезентують різноманітні зразки мовленнєвих актів, зокрема кличний відмінок. Перспективним видається аналіз субстантивної індикації адресатності, вираженої кличним відмінком. У сучасній мовленнєвій комунікації відбуваються зміни не тільки форми адресатності, але і її вираження – кличного відмінка. На думку В. Є. Гольдіна «у процесі зміни суспільного устрою, коли з'являються нові соціальні стосунки, звертання не можуть не змінюватися, адже багато з них покликані відбити власне структуру суспільства, склад його соціальних ролей. На політичній арені суспільства з'являються нові суспільні зразки, нові соціальні прошарки стають стражами норм поведінки. Відбувається укріплення нових звертань, і навколо них розгортається наполеглива боротьба» (Гольдин 91). Зокрема, в українській мові О. Єсперсен у своїй фундаментальній праці «Філософія граматики» зазначає, що кличний відмінок «має особливу форму, а тому повинен вважатися окремим відмінком. Проте в більшості мов він збігається з називним відмінком, і тому не потребує окремої назви. Кличний відмінок там, де він існує, вказує на те, що іменник ужитий як друга особа і що він стоїть поза реченням або сам утворює речення. Він має точки перетину з наказовим способом; про нього можна також сказати, що він виражає спонукання» (Єсперсен 211).

Кличний відмінок у відмінковій парадигмі української мови досліджували О. К. Безпояско, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Н. С. Костусяк, М. Я. Плющ, В. М. Русанівський, М. С. Скаб та інші. І. Р. Вихованець зауважує, що аналізована грамема перебуває у складних відношеннях із категорійним відмінковим значенням, оскільки «первинне індивідуальне значення кличного становить склад-

не об'єднання первинних індивідуальних значень інших відмінків і супровідного невідмінкового значення» (Вихованець 166). Український дослідник апелятивів М. С. Скаб опрацював ідею двох найважливіших типів вживання вокатива, що «найповніше втілюють семантичні і синтаксичні особливості грамеми» (Скаб 62). Перший тип за допомогою кличного відмінка і наказового способу дієслова індикує ввічливу адресатність, наприклад: *Заспівай (заспівайте) нам, Тарасе! Зроби (зробить) кави, Ольго! Напиши (напишіть) листа мамі, Тетяно!* тощо. Другий тип вживання вокатива ґрунтується на апелюванні як засобові підтримання уваги співрозмовника (Скаб 62). Н. С. Костусяк здійснила комплексне дослідження грамеми кличного відмінка, вокатив розглядає на тлі синтаксичного рівня мови, обґрунтувала його первинні та вторинні семантико-синтаксичні, формально-синтаксичні й комунікативні ознаки, вказала на внутрішню та зовнішню транспозицію кличного відмінка (Костусяк). На сьогодні актуальним є ґрунтовний аналіз статусу й функціонування кличного відмінка як мовного індикатора ввічливої адресатності.

Мета статті полягає в аналізі специфіки вживання кличного відмінка як індикатора вираження ввічливої адресатності. Мета статті передбачає розв'язання завдання схарактеризувати кличний відмінок в межах категорії ввічливості та з огляду на прагматичні пресупозиції.

Об'єктом дослідження є кличний відмінок як індикатор вираження ввічливості, **предметом** – реалізація ввічливої адресатності в українській мові.

Джерелом фактичного матеріалу були твори української літератури, епістолярій, контент ЗМІ, довідники з етикету, розмовники. Мета статті й специфіка об'єкта зумовили вибір **методів** і прийомів дослідження, які поєднують власне лінгвістичний аналіз з інтерпретуванням специфіки одиниць як прагмем: описовий метод для визначення функційного навантаження кличного відмінка загалом та його граматичних значень зокрема.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що з'ясовано роль кличного відмінка у вираженні ввічливості адресатності. **Теоретичне значення** дослідження виявляється в тому, що його узагальнення поглиблюють засади комунікативної та функційної граматики. **Практичну цінність** статті визначає те, що її результати можуть бути використані під час викладання таких нормативних курсів: «Основи теорії мовленнєвої комунікації», «Міжкультурна комунікація», «Лінгвокультурологія».

Кличний відмінок є виразною українською словоформою, хоча і належить до «периферійних граем морфолого-синтаксичної категорії відмінка, що в морфологічному плані входить як сьомий компонент до відмінкової парадигми однини і множини з її диференційованою сукупністю флексій і валентно поєднана з дієслівними формами наказового способу другої особи та виражає первинну семантико-синтаксичну ускладнену функцію адресата мовлення – потенційного суб'єкта дії» (Теоретична морфологія української мови 79).

У сучасній українській мові є іменникові форми, які характеризуються загальною адресатною семантикою і мають специфічне функційне навантаження – позначають адресата мовлення, тобто на семантичному рівні є виразником

відношення мовець–адресат. Ці відношення репрезентує кличний відмінок, який реалізує волю мовця у сфері комунікативної дистрибуції, відповідно до якої комунікативний суб'єкт наділений статусом прагмасемантичного адресата. Функціонування кличного відмінка, як зазначає О. К. Беспояско, «пов'язане з формуванням особливого типу адресатно-суб'єктної функції, що поєднує в собі нетипові для семантико-синтаксичної організації речення ознаки семантики адресата – потенційного суб'єкта дії» (Беспояско 27). В українській мові саме кличний відмінок є мовним індикатором увічливої адресатності. Граматичне значення кличного відмінка реалізується властивою йому особливою синтаксичною функцією – звертання, яке «посідає одне з провідних місць у комунікативній співпраці адресанта й адресата і виражає високу прагматичну спрямованість на адресата, створюючи ефект його присутності» (Баландіна 80): *Вам ось тут кава, Олеже Юрійовичу, Вас це підбадьорить*. Тобто, звертаючись до адресата, мовець імплікує встановлення контакту саме з ним, уживаючи відповідні мовні індикатори.

Увічливі адресиви в процесі комунікації маркують соціальні й міжособистісні взаємини співрозмовників. Вибір індикаторів увічливої адресатії в різних сферах мовленнєвих контактів зумовлений прагматичними пресупозиціями. Такими пресупозиціями, на думку В. І. Карасика, є соціальна приналежність учасників спілкування, їхній соціальний статус, який виражається у значенні слів, що вживаються у функції звертання і вказують на позицію особи в соціальній ієрархії (Карасик 94). Вибір тієї чи іншої форми звертання сигналізує про те, у яких взаєминах перебувають комуніканти: офіційних, дружніх, родинних тощо. На вибір форми спілкування впливають ситуація (офіційна, неофіційна, напівофіційна); рівень знайомства співрозмовників (незнайомі, малознайомі, знайомі); ставлення до співрозмовника (увічливе, шанобливе, нейтрально-увічливе, фамільярне, товарисько-неофіційне тощо); характеристика мовця і адресата; місце (удомі, на вулиці, на зборах) і час спілкування. В. Д. Шинкарук з-поміж пресупозицій виокремлює роль мовців у мовленнєвому акті, ступінь психологічної близькості чи соціальну дистанцію (Шинкарук 6). Н. Ф. Баландіна зазначає: «пресупозицію вживання прагматичного кліше звертання формує: а) намір мовця привернути увагу адресата шляхом його відбору тієї чи іншої предметної ситуації на роль референта, б) він знає, що, якщо цього не зробити, увага не буде привернена або, хоч і вдасться її привернути, то в когось іншого, а не в обраного спеціально» (Баландіна 81): *Шановна пані, пройдіть, будь ласка, вперед!* Отже, суть адресивів полягає у виокремленні адресата з групи осіб, привернення його уваги, установа з ним контакту і можливе подальше його підтримання. Л. П. Рижова наголошує, що важлива роль належить «віковим і позиційним пресупозиціям. На основі цих пресупозицій виокремлюють нейтральні і неофіційні форми звертання, що зумовлює реалізацію звертанням соціально-регулятивної функції» (Рижова 116). Отже, під час вибору мовного індикатора мовець керується соціобіологічним «паспортом» адресата: а) соціальний статус («вищий» – «нижчий», «нижчий» – «вищий», «рівний» – «рівний»); б) ситуація спілкування (офіційна – неофіційна); в) рівень знайомства (знайомий – малознайомий – незнайомий); г) вік; г) стать; д) тональність спілкування (висока – нейтральна – фамільярна).

Залежно від соціо-біологічного «паспорта» до однієї і тієї самої особи можна звертатися *шановний пане, пане директор* тощо. Урахування мовцем «моделі адресата» (за Н. Д. Арутюновою) уможливорює вибір мовних індикаторів, які дають йому право задовольнити пресупозицію адресата, налагодити взаємодію або підтримувати її на відповідно встановленому рівні. Виявлення розбіжностей у соціальному й ситуативно-рольовому статусі учасників інтеракції є комунікативно значимим і фіксується в мові та мовленні (Карасик). Ознака рольової рівності / нерівності знаходить яскраве віддзеркалення в способі апеляції до однієї особи та в лінгвальній індикації адресатності. Знання прагматичних пресупозицій, конвенцій і правил спілкування та національної специфіки мовного етикету дають змогу адресантові досягти бажаного результату комунікації: *Пане Олеже, підготуйте будь ласка звіт* (я – Вам – тут – тепер адресую повідомлення, знайомому, шанованому, в офіційній обстановці та ввічливій тональності). За кожною такою ситуацією закріплені відповідні мовні індикатори, які репрезентують увічливу адресатність та маркують реакцію на поведінку інших людей. Ситуація спілкування (офіційна – неофіційна) і рольові атрибути мають найбільший вплив на функціонування мовних індикаторів адресатності (Баландіна, Болотнікова, Ожог та інші). Офіційна ситуація спілкування передбачає вживання конвенціональних мовних індикаторів, тоді як нейтральна, а ще більшою мірою фамільярна, передбачають варіювання індикаторів адресатності, створення певних ситуативно визначених моделей, позначених емоційністю, індивідуальністю, оказіональністю. Запропоновано систематизувати адресиви за такими критеріями: 1) ситуація спілкування (від офіційної до неофіційної); 2) рівень ідентифікації адресата (від загального до конкретного); 3) сфера і частота вживання мовного індикатора (від вузької до ширшої). Тобто чим більше мовець знайомий з адресатом, тим він послуговується більшим вибором мовних засобів вираження ввічливої адресатності.

Отже, до факторів, які впливають на вибір увічливого адресива, зараховано: характеристику позиції мовця й адресата, постійні соціальні ролі (соціальний статус, вік), характер комунікативної взаємодії, симетричність / асиметричність рольової ситуації, рівень знайомства, рівень освіти і культури спілкування. Отже, важливою для дослідження є відповідь на питання, яка існує кореляція між соціо-біологічним «паспортом» і ввічливим адресивом. Фонові знання є важливим фактором та орієнтиром для мовця в межах увічливої адресатності. Крім того, вони переплітаються зі знанням національно-культурної особливості категорії ввічливості. Саме це суттєво впливає на вибір мовного індикатора вираження ввічливої адресатності. За переконливим твердженням Я. К. Радевича-Винницького, «у мовах існують загальні іменники, що вживаються для називання та / або звернення. Ці іменники або словосполучення, у яких іменник є головним словом – семантичним і граматичним центром. Такі іменники поділяються на дві категорії: слова-індекси і слова-регулятиви» (Радевич-Винницький 98–100). До слів-індексів учений зараховує слова, що вказують на соціальний статус мовця (вік, стать, рід занять, вчений ступінь, знання, ранг, сан, титул), до слів-регулятивів – адресиви *пан/пані, добродій/добродійко, колега* тощо. Саме вони

«регулюють взаємини між співрозмовниками відповідно до мовно-етикетних стандартів і норм, узвичаєних у певному суспільстві, його територіальній чи соціальній складовій» (там само). О. М. Миронюк здійснила комплексне дослідження лексичних засобів вираження ввічливості в українській мові, зокрема проаналізувала звертання в сучасній українській мові, з-поміж яких виокремлює: терміни спорідненості та свояцтва; звертання *пан / пані / панове*; звертання *добродію / добродійко / добродії*; звертання *товаришу / товаришко / товариші*; звертання *колего / колеги*; розглянула функціонування звертань *громадянине, друже* та звертання на ім'я та по батькові (Миронюк). К. Ожуг на матеріалі польської мови виокремлює дві групи адресивів: ужиті в офіційній ситуації та неофіційній ситуації (Ożóg 62–64). Уміння використовувати ввічливі адресиви відповідно до мовленнєвої ситуації є виявом комунікативної компетентності. У межах ввічливої адресатності виокремлюємо гоноративні адресиви й партикулярні адресиви.

Гоноративні адресиви кваліфікуємо як стійкі кодифіковані засоби, цілісні й неподільні одиниці у відповідному контексті, що виконують специфічну гоноративну функцію. У межах увічливої адресатності мовець подекуди не може їх замінити іншими лінгвальними одиницями без порушення інтенції, вони є більш стереотипними, клішованими: а) *пан / пані / панно / добродій / добродійка*; б) *пан / пані + ім'я / прізвище: пане Степане, пані Маріє*; в) *пан / пані + титулатура: пане Президенте, пане міністре*; г) *ім'я та по батькові Надіє Петрівно, Уляно Петрівно*. Гоноративні адресиви полегшують процес встановлення, підтримання комунікативного контакту в офіційній / неофіційній сфері мовленнєвої взаємодії та вживаються у звертанні до незнайомого чи малознайомого адресата і вказують на нейтральні, ввічливі, можливо, відчужені стосунки.

Партикулярні адресиви розглядаємо як найменування осіб, взаємини яких позначені спільними інтересами, дружбою, родинними зв'язками. Важливою є думка Н. Ф. Баландіної про те, що за таких обставин «комуніканти діють у двох напрямках: з одного боку, вони вживають стереотипне звертання, а з іншого – створюють за допомогою різних мовних засобів індивідуально марковане» (Баландіна 90). На вибір мовної формули впливає симпатія, уподобання, конкретна ситуація або мета. З-поміж таких висловлень: а) адресив власне ім'я; б) адресиви родинного зразка: *мамо, ненько, тату, брате, сестро, сину* та інші; в) адресиви дружнього зразка: *друже, подруго, приятелю, приятелько* та інші; г) гендерні адресиви: *хлопче, дівчино, жінко, чоловіче*; г) адресиви okazіonalно марковані: *ювіляре, переможцю, земляче* та інші; д) афектоніми: *жабенятко, соколику* та інші.

Отже, комунікативно-прагматичний аналіз мовних індикаторів вираження ввічливої адресатності дає змогу зарахувати адресиви до мовних універсалій, які регулюються соціальними нормами, національно-культурною приналежністю. У дослідженні ввічливі адресиви розглянуто у двох планах: з одного боку, як висловлення, що репрезентує мовленнєвий акт звертання, з другого боку, як мовний індикатор, що здійснює цей мовленнєвий акт. Перспективним видається детальний аналіз виокремлених груп увічливих адресивів.

Література

1. Баландіна Н. Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті: монографія. Київ: АСМІ, 2002. 332 с.
2. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) / відп. ред.: Й. Ф. Андерш; АН Української РСР; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1991. 171 с.
3. Болотнікова А. П. Граматичні індикатори вираження категорії ввічливості в українській мові: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Запоріжжя, 2018. 257 с.
4. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. Київ: Наукова думка, 1987. 231 с.
5. Гольдин В. Е. Этикет и речь. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1978. 112 с.
6. Есперсен О. Философия грамматики / пер. с англ. Москва: Изд-во иностр. лит., 1958. 404 с.
7. Карасик В. И. Язык социального статуса. Москва: Ин-т языкознания РАН; Волгоградский государственный педагогический институт, 1992. 330 с.
8. Костусяк Н. М., Межов О. Г. Семантико-синтаксичні ознаки кличного відмінка. *XII Международная конференция по функциональной лингвистике «Функционализм как основа лингвистических исследований»*: сб. научн. докладов, Ялта, 3–7 октября, 2005 г. Симферополь, 2005. С. 159–161.
9. Миронюк О. М. Історія українського мовного етикету. Звертання. Київ: Логос, 2006. 167 с.
10. Радевич-Винницький Я. К. Етикет і культура спілкування: навч. посіб. Львів: СПОЛОМ, 2001. 224 с.
11. Рыжова Л. П. Речевой этикет и языковая норма. *Языковое общение: единицы и регулятивы*: межвузовский сб. науч. трудов / Калининский гос. ун-т. Калинин, 1987. С. 52–57.
12. Скаб М. С. Семантико-синтаксичні функції українського вокатива. *Мовознавство*. 1987. № 5. С. 62–65.
13. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 398 с.
14. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму в структурі речення: монографія. Чернівці: Рута, 2002. 272 с.
15. Ożóg K. Zwroty grzecznościowe współczesnej Polszczyzny mówionej (na materiale języka mówionego mieszkańców Krakowa). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CM XIII. Prace Językoznawcze*. Zeszyt 98. Kraków, 1990. 92 s.

References

1. Balandina, Nadiia. *Funktsii i Znachennia Cheskykh Prahmatychnykh Klishe v Komunikativnomu Konteksti. (Functions and Meanings of Czech Pragmatic Clichés In A Communicative Context)*. Kyiv: ASMI, 2002. 332. Print.
2. Bezpoiasko, Olena. *Imenni Hramatychni Katehorii (Funktsionalnyi Analiz) (Nominal Grammatical Categories (Functional Analysis))*. Kyiv: Naukova Dumka, 1991. 171. Print.
3. Bolotnikova, Alla. *Hramatychni Indykatory Vyrakhennia Katehorii Vvichlyvosti v Ukrainskii Movi (Grammatical Indicators of Expression of the Category of Politeness in the Ukrainian Language)*. Diss. Zaporizhzhia, 2018. 257. Print.
4. Vykhovanets, Ivan. *Systema Vidminkiv Ukrainskoi Movy. (The System of Cases of the Ukrainian Language)*. Kyiv: Naukova Dumka, 1987. 231. Print.
5. Goldin, Valentin. *Etiket I Rech. (Etiquette and Language)*. Saratov: Saratov U, 1978. 112. Print.
6. Jespersen, Otto. *Filosofia Hramatyky (Philosophy of Grammar)*. Moscow: 1958. 404. Print.
7. Karasik, Vladimir. *Yazyk Sotsialnogo Statusa. (The Language of Social Status)*. Moscow: RAN U; Volgograd State U, 1992. 330. Print.
8. Kostusiak, Nataliia and Mezhev, Oleksandr. "Semantyko-syntaksyschni oznaky klychnoho vidminka. (Semantic and syntactic features of the accusative case)". Семантико-синтаксичні ознаки кличного відмінка. *XII Mezhdunarodnaya konferentsiya po funktsionalnoy lingvistike*

- “*Funktionalizm kak osnova lingvisticheskikh issledovaniy*”: sb. nauchn. dokladov, Yalta, October 3–7, 2005. Simferopol, 2005. 159–161. Print.
9. Myroniuk, Olha. *Istoriia Ukrainskoho Movnoho Etyketu. Zvertannia. (History of Ukrainian Language Etiquette. Vocative)*. Kyiv: Lohos, 2006. 167. Print.
 10. Radevych-Vynnytskyi, Yaroslav. *Etyket i Kkultura Spilkuvannia. (Etiquette and Culture of Communication)*. Lviv: SPOLOM, 2001. 224. Print.
 11. Ryzhova, Liudmila. *Rechevoy Etyket i Yazykovaya Norma. (Language communication)*. Kalinin. Kalinin U, 1987. 52–57. Print.
 12. Skab, Marian. *Semantyko-Syntaksyschni Funktsii Ukrainskoho Vokatya. (Semantic and Syntactic Functions of Ukrainian Vocative)*. Movoznavstvo. 1987. № 5. 62–65. Print.
 13. Vykhovanets, Ivan and Horodenska, Kateryna. *Teoretychna Morfolohiia Ukrainskoi Movy. (Theoretical Morphology of Ukrainian Language)*. Kyiv: Pylsary, 2004. 398. Print.
 14. Shynkaryk, Vasyl. *Katehorii Modusu I Dyktumu v Strukturi Rechennia. (Categories of Mode and Dictum in Sentence Structure)*. Chernivtsi: Ruta, 2002. 272. Print.
 15. Ożóg K. Zwroty grzecznościowe współczesnej Polszczyzny mówionej (na materiale języka mówionego mieszkańców Krakowa). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CM XIII. Prace Językoznawcze. Zeszyt 98*. Kraków, 1990. 92 s.

VOCATIVE AS A LANGUAGE INDICATOR OF POLITE ADRESSIVENESS

Alla Bolotnikova

Department of General Linguistics and Foreign Languages, National University “Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic”, Poltava, Ukraine.

Yuliia Hunchenko

Department of General Linguistics and Foreign Languages, National University “Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic”, Poltava, Ukraine.

Abstract

Background: Language indicators represent various patterns of speech acts, including vocative. Analysis of the substantive indication of targeting, expressed by vocative is a promising topic for research.

Purpose: The purpose of the article is to analyze the specifics of vocative use as an indicator of polite addressability expression.

Results: The article considers the communicative and pragmatic features of the use vocative as a linguistic indicator of the expression of the politeness category in the Ukrainian language. It is proved that the vocative expresses the importance of attracting and maintaining attention. The authors emphasize the ability of the speaker to control the communicative process through the vocative, implementing a pragmatic strategy of influencing the intellectual, volitional and emotional spheres of the addressee. The use of the vocative due to implementation of strategies of positive and negative politeness and communicative-pragmatic presuppositions is substantiated. It is emphasized that vocative is a special means of representation of the addressee: demonstration of respect and esteem, as well as solidarity, parity, friendliness, sincerity, emotionality and intimacy.

Discussion: Communicative-pragmatic analysis of language indicators of expression of polite addressability allows to include addresses to language universals, which are regulated by social norms, national and cultural affiliation.

Keywords: vocative, politeness category, presupposition, honorary addressives, particular addressives.

Vitae. Alla Bolotnikova is a Candidate of Philology, Head of Department of General Linguistics and Foreign Languages at National University “Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic”. Her areas of research interests include functional linguistics and text linguistics.

Correspondence: a.p.bolotnikova@gmail.com.

Vitae. Yuliia Hunchenko is a Senior Lecturer of Department of General Linguistics and Foreign Languages at National University “Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic”. Her areas of research interests include functional linguistics and text linguistics.

Correspondence: yuliyagunchenko@gmail.com.

Надійшла до редакції 30 вересня 2020 року.
Рекомендована до друку 15 жовтня 2020 року.